

MASARYKOVA UNIVERZITA V BRNĚ

Fakulta sociálních studií

Katedra sociologie

Panoptikum, aneb svoboda jako společenský vztah
(příprava na prezentaci)

Úvod do politické sociologie (SOC 137)

Denisa Katzorová (144528)
Sociologie-enviromentální studia

ZDROJ: Bauman, Z.: *Svoboda*, Argo, 2001

ÚVOD

V úvodní části této kapitoly Zygmunt Bauman rozvádí svůj pohled na svobodu jako privilegium. Podle něj je charakteristická právě tím, že rozděluje a umožňuje vzájemnou existenci dvou sociálních situací, stát se svobodným znamená být pozdvižen z podřadného stavu. Její přítomnost či absence zvyrazňuje kontrast mezi vysokým a nízkým, dobrým a špatným. Nejvíce je to viditelné právě na rozdílu mezi jednáním závislým na vůli druhých a mezi tím, když naše činnost závisí pouze na vůli vlastní. Ze samotné podstaty svobody tedy vyplývá sociální nerovnost, jelikož je-li jeden svobodný člověk musí být vždy druhý, který je nesvobodný.

Až do 16. století bylo slovo svoboda synonymem pro veškeré urozené vlastnosti a ctnosti, stalo se přívlastkem pro vše, co ztělesňovala aristokracie. Dnes už je teoreticky přístupná všem bez rozdílu původu, avšak stále je privilegiem a proto si musíme klást otázku, kdo má právo na svobodu.

Důležitou vlastností dnešní moderní společnosti je nevíra v bezpečnost bez vlastního přičinění. Na základě této obavy pak vznikají nejrůznější opatření k řízení a sledování lidského chování tj. sociální kontrole. Bezpečnost můžeme podle Baumana zajistit dvěma způsoby, buď budeme lidi stavět do situace, která jim zabrání dělat, to co je nežádoucí nebo naopak do situace, která je podporuje dělat žádoucí věci. To první se označuje pojmem prevence, to druhé podpora, nebo také kasárenský režim a svoboda, autonomie a heteronomie, řízení a sebekontrola. Jedním z nejznámějších děl, které pojednávají o restriktivní moci je Foucaultova¹ práce Dohlížet a trestat, ve které se autor podrobně zabývá přechodem společnosti od násilných trestů, jako odstrašujícího prvku, k převýchově trestanců v moderních zařízeních s pravidelným režimem, který je má přizpůsobit k následnému životu ve společnosti. Za vzor takového moderního zařízení si bere koncept anglického filozofa Jeremy Benthama² panoptikon či panoptikum³, jejíž cílem je ovládnutí a základní metodou dozor.

PANOPTIKON JAKO PŘÍKLAD ROZDĚLENÉ SPOLEČNOSTI

Bauman dále tuto koncepci panoptika rozvádí jako „náhled na protikladnost svobody a nesvobody, autonomie a nařízeného jednání(20).“ Pro Baumana panoptikon nepředstavuje pouze nějaký ideální typ nápravného či jiného zařízení, ale je také demonstrací určitých sociálních vztahů, ve kterých ti, co mají moc prosazují svůj záměr a vnucují svou vůli

objektům(chovancům, dělníkům, studentům atd.), jenž svobodou a autonomií neoplývají. Záměrem se zde myslí tyto objekty přetvořit v něco, co nemají v úmyslu se stát, přičemž vůbec nezáleží na charakteru objektu či na jeho dobrovolnosti a pocitu legitimitnosti příkazů s jakou k převýchově přistupuje či dokonce citech, důležité není, co si chovanec myslí, ale co dělá. Stěžejní je právě to, že převýchovy může být dosaženo jen prostřednictvím vůle druhých (vůle dozorců, učitelů, lékařů), jelikož vůle objektu zcela schází nebo je záměrně potlačena.

Při obraně svého díla Jeremy Bentham argumentoval pocitem spokojenosti, klidu a míru, která se pro chovance stane kompenzací k ztrátě autonomie. Jde jak o spokojenost objektivní, charakterizovaná pravidelností a předvídatelností činností a projevů chovanců, tak o klid a mír subjektivní, jenž znamená vnitřní spokojenost s odměnou, kterou obdrží od dozorců za své konformní jednání. Samozřejmě to znamená, že chovanci mají určitou možnost volby, ale představa klidu a míru je jim podána v tom nejvábivějším světle, že se nakonec rozhodnou vždy pro ni. Stanou se tak z nich dokonalý zaměstnanci, kteří při maximálním výkonu budou mít jen minimální potřeby.

Základem takového zřízení, které je postaveno podle konceptu panoptika je asymetrie vědění. Sledování chovanců nelze nikdy zajistit úplně, ale pomocí centrálnosti a principu vidět a nebyť viděn, se může vyvolat velmi dobré zdání zjevné všudypřítomnosti. Chovanci se tak svobody nejen zbaví, ale také i schopnosti být svobodným, řídit a usměrňovat svůj vlastní život. Stačí k tomu pouze vnější kontrola chovanců bez ideologie či poučování. Dozorci jsou však ve svém vztahu k chovancům svobodní, což se projevuje tím, že jsou zcela nezávislí na jejich vůli. Ale tato jejich svoboda je jen jednostranná, jelikož někdo vyšší nad nimi zase dohlíží na jejich činnost, zadává jim úkoly. Zde se nám objevuje jedna z nejzapeklitějších politických otázek: Kdo bude žalárníkem žalárníků? Nad dozorcí stojí další dohlížitelé, kteří ke své kontrole používají opět stejných principů asymetrie informací. Úplně nahoře v této hierarchické struktuře by však stál podnikatel, kterého by k udržení celého systému v chodu hnal finanční zájem a obava ze ztráty. To by však znamenalo, aby mu do jeho činnosti nikdo nezasahoval, ani zákonnými prostředky. Rozšíření práv občanské společnosti by muselo být kompenzováno zrušením nepsaných svobod, které měly ve starém režimu všichni i zločinci, čímž by nedošlo k narušení bezpečnosti. Panoptikon tedy není jen doplněním parlamentní reformy, ale sám o sobě ji do sebe vstřebává a stává se tak ideálním typem společnosti, která je uspořádaná, životaschopná a bez zločinnosti.

PANOPTIKON vs. PARSONSŮV⁴ MODEL SPOLEČENSKÉHO SYSTÉMU

Obě práce si vytyčily stejný cíl, tzn. „stanovit model vyrovnaného, vyváženého a udržitelného lidského soužití, přizpůsobivého měnícím se požadavkům, schopného reprodukce podmínek vlastní existence a produkujícího maximální výkon a minimální odpad“ (30-31). Oba vědci ale k cíli docházejí zcela odlišnými cestami.

U Benthamova modelu nám schází jeden význačný faktor, který u Parsonse hraje dosti stěžejní roli, Bauman tento faktor nazývá morální vzdělávání, kulturní integrace, konsensus, stupnice hodnot, legitimizace. V Benthamově mechanismu, který není založen na ideologii, ale na principu trestů a odměn, kde není potřeba chovance jakkoliv vzdělávat, kázat jim, nejsou tyto koncepty vůbec potřeba. Společnost reprezentovaná panoptikem není založena na jednotě, ale naopak na rozdílnosti, na dělení moci, kde na jedné straně jsou svobodní, kteří vládou a na straně druhé ovládaní, kteří jsou nesvobodní.

Parsonsovi se dosavadní koncepty lidského chování zdály nedostatečné a proto vymyslel nový, v němž se snažil spojit dobrovolnou povahu jednání s jeho nenadálým charakterem. Tyto dva na první pohled neslučitelné rysy se měly stát podstatou jednání a celého jeho modelu společenského systému. Člověk se sice podle něj rozhoduje svobodně, ale současně jsou jeho činy zbaveny náhodnosti díky sdílenému kulturnímu systému a společensky diferenciovaným úlohám.

„Michael Crozier⁵, který čerpal z kybernetické systémové analýzy, spojil moc v rámci jakékoliv organizované sociální sítě s ovládnutím zdrojů nejistoty“ (34). Podle této teorie je svoboda ve skutečnosti moc, pokud existují jiní, kteří jsou omezováni. Ti, jejichž nadání je zdrojem nejistoty vládou. V tomto ohledu se zdá, že Bentham předvídal kybernetický pohled, jelikož v jeho teorii není moc ve společnosti jasně diferenciovaná jako v Parsonsově modelu, ale vzniká v kontextu interakcí, v němž je vždy jedna strana otevřená druhé, která je pro ni zdrojem nejistoty a tím nad ní může uplatňovat svou moc a vnucovat jí svou vůli (chovanec – dozorce – dohlížitel).

Rozdíl mezi výše zmiňovanými modely lze pozorovat i na tom, jak se staví k tzv. intelektuálům, tedy třídě vědění (třídy, které pracují s produkcí a distribucí symbolických znalostí). V Parsonsově modelu „budou představovat společnost jako sérii úkolů zaměřených na symbolické činnosti a vyváženou společnost budou prezentovat jako systém, v němž je zajištěna dominance určitých symbolicky vyjádřených hodnot a norem, jejichž sled a progresivní specifikace jsou koordinovány se společenským žebříčkem a diferenciací

funkcí“(37). To znamená, že společenský řád je výsledkem manipulace se symboly a intelektuálové jsou operátoři symbolů, ideologové. V Benthamově modelu budou tito intelektuálové hrát méně akademickou funkci, ale spíše více praktickou. Třída vědění jsou právě ti odborníci, kteří konstruují systém, jsou to vlastníci znalostí a vědomostí zákonů lidského chování, kteří je používají k vybudování systému, jenž tyto zákony maximálně využívá. Jestli jsou intelektuálové architekti, pak politici jsou stavitelé, kteří se řídí jejich plány. Když je společenský systém správně nastaven, nepotřebuje pak už ani jednoho.

SHRNUTÍ

Parsons vidí ve svobodě vlastnost nebo právo každého jednotlivce jako takového, jelikož je tento jedinec součástí určitého kulturního systému. V druhém případě se svoboda jeví jako faktor, který udržuje mechanismus společenského řádu tím, že je koncentrována jen v určitých místech sociální sítě a drží ji tak pohromadě. Svoboda je zde výsada i moc.

¹ **Michel Foucault** (15. října 1926 – 26. června 1984) byl reprezentant francouzské intelektuální avantgardy sedmdesátých let, profesor Collège de France, filozof a psycholog. Byl filozof, historik filozofie, představitel filozofického strukturalizmu a postmoderní filozofie, historik kultury, teoretik kultury a psycholog. Jeho dílo se rozpadá do několika období, tradičně je přijímáno dělení na období fenomenologické, archeologické, genealogické a etické.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault)

² **Jeremy Bentham** (*15.2. 1784 v Londýně, + 6.6.1832) byl jedním ze zakladatelů utilitarismu. Anglický právník a liberální filozof byl vysloveným gentlemanem, stoupencem volného obchodu a známý na základě jeho sociální etiky a právních a sociálních reforem. Můžeme ho zařadit mezi klasické ekonomy. Bentham byl spolu s Johnem Stuartem Millem jeden z nejvýznamnějších mužů své doby, který otevřeně prosazoval práva žen a podporoval jejich rozvoj.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Jeremy_Bentham)

³ **Panoptikon** nebo také **panoptikum** je koncept britského filozofa Jeremy Benthama vytvořený ke stavbě továren, věznic a jiných zařízení. Francouzský filozof Michel Foucault zachytil tuto myšlenku a popsal jako princip kontroly západních liberálních společností, od něj také získal tento princip ukázněné společnosti své pojmenování.

Společný princip všech staveb je ten, že všechny tovární dělníky či vězně je možno sledovat z jednoho centrálního místa. K tomu účelu jsou vězeňské cely uspořádány v kruhu kolem pozorovací věže. Permanentní a totální dohled je všudypřítomný, proto může být s velmi malým počtem personálu kontrolováno velké množství lidí.

(<http://en.wikipedia.org/wiki/Panopticon>)

⁴ **Talcott Parsons** (*13.12. 1902 v Colorado Springs, + 8.5.1979 v Mnichově) po 2. světové válce byl svými teoriemi nejvlivnějším americkým sociologem. Je známý především svou teorií jednání, která se později rozvinula v strukturalismus a nakonec vedla k vytvoření systémové teorie. Jeho sociologie reagovala na v anglosaské Sociologii první poloviny 20. století převládající empirismus. Parsons rozvinul obecnou sociologickou teorii a představil souvislosti s jinými společenskými vědami, obzvláště ekonomikou, politologií, psychologii a antropologií.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Talcott_Parsons)

⁵ **Michel Crozier** (6.11.1922, Sainte-Menehould, Marne) je francouzský sociolog a člen Akademie morálních a politických věd od roku 1999. Je také důstojník *Légion d'honneur* a velitel *Ordre National du Mérit*, a nositel Toquevillova řádu.

(http://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Crozier)